पाथेयम्

Specimen

१.१ पाथेयम्

पठनाधिगमाः

- सुभाषितं पठति।
- पदानि विवेचयति।
- पदार्थं वदति।
- सुभाषितानामाशयं लिखति।
- दण्डान्वयरीत्या अन्वयं लिखति।
- तालयपूर्वं सुभाषितानि आलपति।
- वर्तमानकाललकारं प्रत्यभिजानाति।

Specimen

संस्कृतवाङ्मये विद्यमानानि मौक्तिकानि भवन्ति सुभाषितानि । सुष्ठु शोभनं वा भाषितं सुभाषितम्। तानि चिन्तनोद्दीपकान् आशयान् प्रतिपादयन्ति। एतैस्सुभाषितैः लोके सत्यधर्मादीनां मानवमूल्यानां स्वीकारः तदितरेषां निरासश्च द्योत्यते। सुभाषितसाहस्री, सुभाषितरत्नावली इत्यादयो ग्रन्थाः उपलभ्यन्ते। भर्तृहरिणा विरचितं शतकत्रयं सुभाषितानां सञ्चयः भवति । हितोपदेशपञ्चतन्त्रादिषु ग्रन्थेष्वपि बहूनि सुभाषितानि दृश्यन्ते तथा काव्यनाटकादिष्वपि । तेषु कानिचिदत्र प्रतिपाद्यन्ते।

यथा यात्रायां पथि भोज्यं पाथेयम् उपकारकं भवति तथा जीवितयात्रायां सहायकानि भवन्ति इमानि सुभाषितानि।

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं नखादन्नपि जीवमान-
स्तद्भागधेयं परमं पशूनाम्।।१।।

साहित्यसङ्गीतादिकलाविहीनानां गतिः का ?

पदच्छेदः

नखादन्नपि - नखादन् + अपि,
जीवमानस्तद्भागधेयम् - जीवमानः + तत् + भागधेयम्।

अन्वयः		**अर्थः**
साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः	-	काव्यनृत्तगीतवाद्यशिल्प - शास्त्रादीनां ज्ञाने आस्वादने च अपटुः।
पुच्छविषाणहीनः	-	लाङ्गूलश्रृङ्गरहितः
साक्षात्	-	प्रत्यक्षतया
पशुः	-	जन्तुः
तृणम्	-	घासम्
नखादन्नपि	-	अभक्षयन्नपि
जीवमानः	-	प्राणधारणं कुर्वन् (वर्तते)
तद्	-	तृणखादनं विना जीवनम्
पशूनां	-	जन्तूनाम्
परमम्	-	श्रेष्ठम्
भागधेयम्।	-	भाग्यम्।

Specimen

तात्पर्यार्थः

साहित्यसङ्गीतादिषु अतत्परो जनः श्रृङ्गलाङ्गूलरहितः चतुष्पाद् भवति। सः घासं न खादतीति जन्तूनां भाग्यम् एव। अरसिको जनः पशुवत् भवतीति आशयः।

व्याख्या

सहितयोः (शब्दार्थयोः) भावः साहित्यं, काव्यसौन्दर्यप्रतिपादकं शास्त्रम्। साहित्यं च सङ्गीतं च कला च साहित्यसङ्गीतकलाः,ताभिः विहीनः साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः। शिल्पाद्याश्चतुष्षष्टिसङ्ख्याकाः कलाः । साक्षात् इत्यव्ययम्। पुच्छविषाणाभ्यां हीनः पुच्छविषाणहीनः। पुच्छं -पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले इत्यमरः। तृणम् -शष्पं बालतृणं घासः यवसं तृणमर्जुनमित्यमरः। भागधेयम् - दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यमित्यमरः।

Specimen

पाठभेदः

सङ्गीतसाहित्यकलाविहीनः

वृत्तम्

उपजातिः

खलसज्जनानां मैत्रीभेदः कीदृशः?

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्।। २।।

पदच्छेदः

छायेव - छाया + इव

अन्वयः		अर्थः
खलसज्जनानाम्	-	दुष्टानां श्रेष्ठानां च
मैत्री	-	मित्रता
आरम्भगुर्वी	-	आदौ महती
क्रमेण	-	क्रमानुसारम्
क्षयिणी	-	क्षीयमाणा, क्षयशीला
पुरा	-	आदौ
लघ्वी	-	स्वल्पा (लघ्वी X गुर्वी)
पश्चात् च	-	अनन्तरं च
वृद्धिमती	-	बृहती, वृद्धियुक्ता
दिनस्य	-	दिवसस्य
पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना	-	प्रथमार्धे उत्तरार्धे च व्यत्यस्ता
छाया इव	-	अनातपः (shadow) इव
(भवति)।	-	(अस्ति)।

Specimen

तात्पर्यार्थः

दुर्जनानां मैत्री दिनस्य पूर्वार्धच्छायासदृशी प्रथमं गुर्वी क्रमेण क्षयिणी च भवति । किन्तु सज्जनानां मैत्री दिनस्य परार्धच्छाया इव प्रथमं लघ्वी पश्चात् वृद्धिमती च भवति ।

व्याख्या

आरम्भे गुर्वी आरम्भगुर्वी। सन् चासौ जनश्च सज्जनः। खलाः सज्जनाः च खलसज्जनाः, तेषां खलसज्जनानाम्। खलः - पिशुनो दुर्जनः खलः इत्यमरः। मैत्री - मैत्री मैत्र्यमित्यमरः। दिनः -दिनाऽहनी वा तु दिवसवासरौ इत्यमरः। छाया-छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः इत्यमरः।

पाठभेदः

प्रारम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमुपैति पश्चात् ।

वृत्तम्

उपजातिः

धीराः के?

निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।। ३।।

पदच्छेदः

अद्यैव - अद्य + एव

अन्वयः		अर्थः
नीतिनिपुणाः	-	नयकोविदाः
निन्दन्तु	-	निन्दां कुर्वन्तु
यदि वा स्तुवन्तु	-	अथवा प्रशंसां कुर्वन्तु
लक्ष्मीः	-	सम्पत्तिः
समाविशतु	-	उपसर्पतु
यथेष्टं गच्छतु	-	इच्छानुसारं प्रयातु
मरणम्	-	मृत्युः
अद्यैव वा	-	अस्मिन्नेव काले वा
युगान्तरे वा	-	कालान्तरे वा
अस्तु।	-	भवतु।

Specimen

धीराः	-	धैर्यशालिनः, स्थितप्रज्ञाः (विवेकिनः)
न्याय्यात्	-	न्याययुक्तात्,न्यायोचितात्
पथः	-	मार्गात् ।
पदम्	-	चरणम्
न प्रविचलन्ति।।	-	न व्यतिचलन्ति।।

तात्पर्यार्थः

नीतिशास्त्रपण्डिताः प्रशंसन्तु अथवा भर्त्सयन्तु, समृद्धिः समाविशतु प्रयातु वा, मृत्युः अद्यैव भवतु अन्यस्मिन् युगे वा भवतु, विवेकिनः पुरुषाः न्यायाधिष्ठितमार्गात् एकमपि पदं कदापि न व्यतिचलन्ति। सुखदुःखयोर्विषयेषु विवेकिनः पुरुषाः पर्वता इव अचञ्चला एव तिष्ठन्ति।

Specimen

व्याख्या

नीतिषु निपुणाः नीतिनिपुणाः। निन्दन्तु - णिदि निन्दायां लोट् परस्मैपदी प्र.पु.ब.व। निन्दतु/निन्दतात् निन्दतां निन्दन्तु। स्तुवन्तु - ष्टुञ् स्तुतौ लोट् परस्मैपदी प्र.पु.ब.व। स्तौतु/स्तुतात् स्तुताम् स्तुवन्तु। यथेष्टम्- इष्टमनतिक्रम्य । समाविशतु - सम् आ उपसर्गपूर्वक विश् प्रवेशने लोट् परस्मैपदी प्र.पु.ए.व। अस्तु - अस् भुवि लोट् परस्मैपदी प्र.पु.ए.व.। अस्तु/स्तात् स्ताम् सन्तु। गच्छतु गम्लृ गतौ लोट् परस्मैपदी प्र.पु.ए.व.। न्यायात् अनपेतो न्याय्यः तस्मात् न्याय्यात्।

पाठभेदः

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेच्छम्।

वृत्तम्

वसन्ततिलकम्।

परोपकारिणां स्वभावः कीदृशः ?

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमै-
र्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्।। ४।।

पदच्छेदः

नम्रास्तरवः - नम्राः + तरवः, फलागमैर्नवाम्बुभिर्दूर-विलम्बिनो घनाः - फलागमैः + नवाम्बुभिः + दूरविलम्बिनः + घनाः, स्वभाव एवैष - स्वभावः + एव + एषः ।

Specimen

अन्वयः		अर्थः
तरवः	-	वृक्षाः
फलागमैः	-	फलानां प्रादुर्भावैः
नम्राः	-	अधोमुखाः
भवन्ति ।	-	सन्ति।
घनाः	-	मेघाः
नवाम्बुभिः	-	नूतनजलबिन्दुभिः
दूरविलम्बिनः	-	दूराद् अन्तरिक्षाद् अधः भूमण्डलं यावद् गच्छन्तः
भवन्ति ।	-	विद्यन्ते।
सत्पुरुषाः	-	सज्जनाः
समृद्धिभिः	-	ऐश्वर्यैः
अनुद्धताः	-	विनीताः (निरहङ्कारिणः)
भवन्ति ।	-	वर्तन्ते।

एषः	-	अयम्
परोपकारिणाम्	-	लोकोपकारिणाम्
स्वभाव एव ।	-	प्रकृतिः एव।

तात्पर्यार्थः

फलवन्तो वृक्षाः अवनताः भवन्ति। मेघाः नूतनवर्षाम्बुभिः विनम्राः भवन्ति। एवं सज्जनाः अभिवृद्धौ निरहङ्काराः भवन्ति। एषः लोकोपकारिणां स्वभाव एव। ऐश्वर्यसाकल्येऽपि सज्जनाः विनयान्विताः भवन्ति इति भावः।

व्याख्या

तरवः - वृक्षो महीरुहश्शाखी विटपी पादपस्तरुः। भवन्ति - भू सत्तायां परस्मैपदी लट् प्र.पु.ब.व। भवति भवतः भवन्ति। दूरं विलम्बन्ते इति दूरविलम्बिनः ।

Specimen

पाठभेदः

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः

वृत्तम्

वंशस्थम्

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति।। ५ ।।

अधममध्यमोत्तमानां स्वभावविशेषाः के ?

पदच्छेदः

विघ्नविहता न - विघ्नविहताः + न, पुनरपि -पुनः + अपि, उत्तमजना न - उत्तमजनाः + न ।

अन्वयः		अर्थः
नीचैः	-	अधमैः
विघ्नभयेन	-	कार्यस्य विघ्नभिया
न प्रारभ्यते	-	न आरभ्यते
खलु	-	एव, निश्चयेन
मध्याः	-	मध्यस्थाः (नोत्तमाः न वा अधमाः)
प्रारभ्य	-	आरभ्य
विघ्नविहताः	-	विघ्नैः बाधिताः
विरमन्ति	-	प्रतिनिवर्तन्ते
उत्तमजनाः	-	श्रेष्ठाः
विघ्नैः	-	प्रतिबन्धैः
पुनः पुनः	-	मुहुर्मुहुः, (वारं वारम्)
प्रतिहन्यमानाः अपि	-	निरुद्धाः च
प्रारब्धम्	-	आरब्धम् (कर्म)
न परित्यजन्ति।	-	न त्यजन्ति।

Specimen

तात्पर्यार्थः

अधमाः विघ्नं सम्भाव्य कार्यस्यारम्भमेव न कुर्वन्ति। मध्यमाः कार्यं प्रारभ्यापि तस्य दुष्करताम् अनुभूय प्रतिनिवर्तन्ते। उत्तमास्तु विघ्नान् विगणय्य कार्यं पूर्णतां नयन्ति। तदनन्तरम् एव ते कार्यात् विरमन्ति। एवं प्रयत्नमवलम्ब्य उत्तममध्यमाधमभेदेन जनाः त्रिधा विभक्ताः।

व्याख्या

नीचः - विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः इत्यमरः। विघ्नः -विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः इत्यमरः। विघ्नेभ्यो

भयः विघ्नभयः तेन विघ्नभयेन, विघ्नैः विहताः विघ्नविहताः। उत्तमाश्च ते जनाः च उत्तमजनाः। प्रारभ्य - प्र आङ् उपसर्गपूर्वक रभ् ल्यबन्तमव्ययम्। विरमन्ति - वि रम् परस्मैपदी लट् प्र.पु.ब.व। विरमति विरमतः विरमन्ति। परित्यजन्ति - परि उपसर्ग पूर्वक त्यज् परस्मैपदी लट् प्र.पु.ब.व। परित्यजति परित्यजतः परित्यजन्ति।

पाठभेदः

आरभ्यते न खलु विघ्नभयेन मूढैः
आरभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति।।

वृत्तम्

वसन्ततिलकम्।

Specimen

पठनप्रवर्तनानि

- सुभाषितानि सङ्घशः व्यक्तिशश्च ताललयसमन्वितम् आलपत।
- सुभाषितानाम् अन्वयानुसारम् आशयमवगम्य टिप्पणीपुस्तके लिखत, शब्दकोशे निवेशयत च।

श्रद्धेयांशाः नूतनपदचयनम् अर्थनिर्धारणञ्च।
सन्धियुक्तपदचयनं विश्लेषणञ्च।
समस्तपदचयनं विग्रहवाक्यलेखनञ्च।
सुभाषितस्य आशयलेखनम्।

- सुभाषितानि पठित्वा समानाशययुक्तानि अन्यानि सुभाषितानि सूक्तीर्वा सञ्चित्य लिखत।
- पाथेयम् इति शीर्षकस्य औचित्यमधिकृत्य चर्चां कुरुत।
  चर्चासूचकाः -पथि भोज्यं द्रव्यं पाथेयम्, सुभाषितानां औचित्यम्, जीवितोपयोगिता।
- उदाहृतानुसारम् अधो दत्तानि वाक्यानि परिवर्तयत।
  उदा - रामः ग्रामं गच्छतु। रामः ग्रामं गच्छति।
  क) ते क्षीरं पिबन्तु। ______________।
  ख) त्वं संस्कृतं वद। ______________।
  ग) अहं विद्यालयात् आगच्छानि। ______________।
  घ) यूयं क्रीडाङ्कणे क्रीडत। ______________।
  ङ) वयं चलच्चित्रं पश्याम।______________।

Specimen

स्वयंमूल्यनिर्णयरेखा (छात्राणां कृते)

क्र. सं	प्रवर्तनानि	भागिकतया/ पूर्णतया कृतम्	कस्य साहाय्येन पूर्णं कृतम्	विशदांशः
१	आलपितम्		१/२/३/४	
२	आशयः लिखितः		१/२/३/४	
३	सुभाषितानि चितानि		१/२/३/४	
४	चर्चा कृता		१/२/३/४	
५	वाक्यपरिवर्तनं कृतम्		१/२/३/४	

कस्य साहाय्येन पूर्णं कृतम् -१. अध्यापकस्य, २. सहपाठिनः, ३. पुस्तकस्य, ४. अन्यस्य।

१.२ कर्मणैव हि संसिद्धिः

पठनाधिगमाः

- कथां पठति।
- संश्लिष्टपदानि समस्तपदानि च विवेचयति।
- पदार्थं वदति।
- कथां भावात्मकतया वाचयति।
- कथासारं स्ववाक्यैः लिखति।
- प्रथमाद्वितीयाविभक्तिरूपाणि प्रत्यभिजानाति।
- कथांशस्य सम्भाव्य लेखनं करोति।

Specimen

"तिष्ठत तत्रैव तिष्ठत। भवदीयं सर्वं प्रयच्छत। नो चेत् प्राणान् हरिष्याम्यहम्।" काननमध्यात् कर्णकठोरं गर्जनं श्रुत्वा सप्तर्षयः चकिताः अभवन्। झटिति तीक्ष्णं रक्तपङ्क्लिं खड्गं प्रसार्य भयङ्करः कश्चन निषादः तेषां पुरतः आपतत्।"सर्वमपि प्रयच्छत" सः उच्चैराक्रोशत्।

सप्तर्षयः गर्जनं श्रुत्वा चकिताः।

व्याख्या

तिष्ठत- ष्ठा गतिनिवृत्तौ प लोट् म पु ब व। भवदीयम् - भवतः इदम्। तव इदम्-त्वदीयम्। मम इदम्-मदीयम्। तस्य इदम्-तदीयम्। सर्वम् -विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निश्शेषं समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके इत्यमरः। प्रयच्छत - प्र इत्युपसर्गपूर्वक दाण् धातोः (दाण् दाने) लोट् म पु ब व। नो चेत् - निपातमव्ययम्। प्राणाः - नित्यबहुवचनान्तम्।

अभूतपूर्वां कामप्यनुभूतिम्

तेष्वन्यतमः महान् योगी वसिष्ठस्तमपृच्छत् "अये वत्स कस्त्वम् ? केवलं कमण्डलुर्वल्कलश्च अस्माकं धनम्। तेन तव किं प्रयोजनम् ?"। "कमण्डलुश्चेत् कमण्डलुः, दातव्यं तत् " निषादः सक्रोधमवदत्। तथापि मुनेः 'वत्स' इति संबोधनेन तस्य हृदयमभूतपूर्वां कामप्यनुभूतिम् अलभत।

व्याख्या

हरिष्याम्यहम्- हरिष्यामि + अहम्। काननम्- अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्। हरिष्यामि- हृञ् हरणे प प लृट् उ पु ए व। श्रुत्वा- श्रु धातोः क्त्वान्तम् अव्ययम्। सप्तर्षयः - सप्त च ते ऋषयः च (तत्पुरुषसमासः)। चकिताः - स्तब्धाः। अभवन् - भू धातोः लङ् प प प्र पु ब व। झटिति - शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रं द्रुतं सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च। तीक्ष्णम्- तिग्मं तु तीक्ष्णम् खरम्। रक्तम्- रुधिरोऽसृक् लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम्। खड्गः - खड्गे तु विनिस्त्रिंशश्चन्द्रहासमरिष्टयः कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत्। निषादः -निषादश्वपचावन्तेवासी चण्डालपुक्कसाः। आपतत् – आङ् इत्युपसर्गपूर्वक पत् धातोः प लङ् प्र पु एव। भयङ्करः - भयं करोति इति । आक्रोशत् - आ इत्युपसर्गपूर्वक क्रुश् धातोः प लङ् प्र पु ए व।

योगी - योगः अस्य अस्ति इति योगी। योगः कर्मसु कौशलम् , योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः इत्यादि शास्त्रेषु प्रसिद्धम्। अपृच्छत् - प्रच्छ् ज्ञीप्सायां पर लङ् प्र पु ए व। अये,अयि, रे इत्यादि सम्बोधनद्योतकाः निपाताः। कस्त्वम् - कः + त्वम्। वल्कलम् - त्वक्स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्। दातव्यं -दातुं योग्यम्। अभूतपूर्वां -पूर्वं न भूताम्। कामप्यनुभूतिम् - कामपि +अनुभूतिम्। अलभत- डुलभष् प्राप्तौ आ प लङ् प्र पु ए व।

Specimen

"रत्नाकरो नाम निषादोऽहम्। पथिकानां धनानि अवश्यञ्चेत् प्राणान् चापहृत्य कुटुम्बं पोषयामि " सः प्रत्यवदत्।

"एवं वा?, पतिधर्म एव कुटुम्बपालनम्।किन्तु पथिकानां धनप्राणापहरणं किं न पापाय? अस्य पापस्य तव कलत्रपुत्रादयः फलभाजः किम्?" मुनिरपृच्छत्। "तदहं न जाने " इति निषादेन उक्ते "एवं चेत् तान् पृष्ट्वागच्छतु, तावत्कालम् अत्रैव तिष्ठामः " इति मुनिरवदत्।

धनप्राणापहरणं किं न पापाय ?

व्याख्या

निषादोऽहम् - निषादः + अहम्, चापहृत्य - च + अपहृत्य, पथिकः अध्वनीनो अध्वगो अध्वन्यः पान्थः पथिकः। अपहृत्य- अप पूर्वक हृञ् धातोः ल्यबन्तमव्ययम्। अवदत् - वद व्यक्तायां वाचि लङ् प प प्र पु ए व। पत्युः धर्मः पतिधर्मः । धनानां प्राणानां च अपहरणं धनप्राणापहरणम्। पापम् - अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्। कलत्रम् - भार्या जायाऽथ पुम्भूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी। मुनिरपृच्छत् - मुनिः + अपृच्छत्। जाने - ज्ञा अवबोधने आ लट् उ पु ए व। जाने जानीवहे जानीमहे। उभयपदित्वात् - जानामि जानीवः जानीमः। पृष्ट्वागच्छतु - पृष्ट्वा + आगच्छतु प्रच्छि धातोः क्त्वान्तमव्ययम्। आगच्छतु - आङ् उपसर्गपुर्वक गम्लृ गतौ लोट् प प प्र पु ए व। अत्रैव - अत्र + एव।

स्वेनैव - स्वेन + एव । भोक्तव्यम् - अनुभवितव्यम्। नेतरैः - न + इतरैः। निशम्य - नि पूर्वक शमु उपरमे धातोः ल्यबन्तमव्ययम्। खिन्नः -खेदयुक्तः। निपत्य - नि पूर्वक पत्लृ

Specimen

स्वेन कृतस्य कर्मणः फलं स्वेनैव भोक्तव्यं नेतरैः इति भार्यादीनां प्रतिवचनं निशम्य निषादः नितरां खिन्नोऽभवत्। पश्चात्तापविवशः सः प्रत्यागत्य मुनेः पादयोः निपत्य क्षमामयाचत। तं राममन्त्रोच्चारणाय संप्रेर्य ते मुनयः अगच्छन्।

अतीतेषु बहुषु संवत्सरेषु तेनैव मार्गेण प्रत्यागताः ते महर्षयः वनमध्यात् मधुरमनोहरं राममन्त्रमाकर्ण्य विस्मिताः तस्थुः। मन्त्रध्वनेः प्रभवस्थानम् एकं वल्मीकमिति ज्ञात्वा ते ऋषयस्तदभञ्जयन्। तदा अतितेजस्विनं कञ्चन मुनिश्रेष्ठम् अपश्यन्। तदा ते "वाल्मीके, उत्तिष्ठ सिद्धोऽसि" इत्यवदन्। निषादत्वात् ऋषित्वं प्राप्तस्य तस्य पुरतः ऋषयः साष्टाङ्गं प्राणमन्।

"वाल्मीके उत्तिष्ठ सिद्धोऽसि"

Specimen

व्याख्या

धातुः ल्यबन्तमव्ययम्। अयाचत - टुयाचृ याञ्चायाम् आ प लङ् प्र पु ए व। सम्प्रेर्य - सम् प्र इत्युपसर्गपूर्वक ईर् गतौ ल्यबन्तमव्ययम्। अगच्छन् - गम्लृ गतौ प लङ् प्र पु ब व। तस्थुः - ष्ठा गतिनिवृत्तौ लिट् प प्र पु ब व। तस्थौ तस्थतुः तस्थुः। प्रभवः - उद्भवः। ज्ञात्वा - ज्ञा धातुः क्त्वान्तमव्ययम्।

अतीतेषु बहुषु संवत्सरेषु- यदा अतीताः बहवः संवत्सराः तदा (सति सप्तमी)। अभञ्जयन् - भञ्ज् धातोः लङ् प प्र पु ब व। उत्तिष्ठ -उद् पूर्वक ष्ठा गतिनिवृत्तौ लोट् प प म ए व। सिद्धोऽसि- सिद्धः + असि। साष्टाङ्गप्रणामम् - करौ, जानू, अंसौ, उरः, फालः इत्येतैः अष्टैरङ्गैः भूस्पर्शनं करणीयम्। प्राणमन् - प्र पूर्वक णम् प्रह्वत्ते शब्दे लङ् प प्र पु ब व।

अथ सः वाल्मीकिः तमसानद्याः तीरे आश्रमे वासम् आरभत। तत्रैकदा क्रौञ्चमिथुनस्य पुंसः हन्तारं निषादं, "त्वं शाश्वतीं प्रतिष्ठां मा गमः" इति शशाप। ततः ब्रह्मदेवस्य निदेशानुसारं रामायणं रचयामास।

कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम्।
आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम्।।

शाश्वतीं प्रतिष्ठां मा गमः

मा गमः- माङ् योगे लुङ् , अडागमनिषेधश्च ।

पठनप्रवर्तनानि

- कथां पठित्वा कक्ष्यायाम् अवतारयतु।
  श्रद्धेयांशाः - नूतनपदचयनम् अर्थनिर्धारणञ्च।
  स्वकीये निघण्टौ यथास्थानं नूतनपदानां सन्निवेशः।
  सन्धियुक्तपदचयनं विश्लेषणञ्च।
  समस्तपदचयनं विग्रहवाक्यलेखनञ्च।
  कथायाः भावात्मकावतरणम्।
- अधो निर्दिष्टान् कथास्तम्भान् पाठभागानुसारं क्रमीकुरुत।
  क) वत्सेति सम्बोधनया निषादस्य मनः आर्द्रमभवत्।
  ख) भार्यायाः प्रतिवचनं निशम्य खिन्नोऽभवत्।
  ग) खड्गं प्रसार्य कश्चन निषादः आपतत्।
  घ) पश्चात्तापविवशः मुनीनां पुरतः अतिष्ठत्।
  ङ) पापफलं कलत्रपुत्रादयः अनुभवन्ति वा? इति मुनिरवदत्।
- निषादेन स्वगृहं गत्वा कलत्रं प्रति किं किं कथितं स्यात्।तस्याः प्रतिवचनमपि सम्भाव्य लिखत।

Specimen

- पाठभागानुसारं वाल्मीकेः कथां रामायणोत्पत्तिञ्च अधिकृत्य स्ववाक्यैः टिप्पणीं लिखत।
- पाठभागात् प्रथमाद्वितीयाविभक्त्यन्तपदानि विविच्य पट्टिकां कुरुत।

	प्रथमा	द्वितीया
उदा -	सप्तर्षयः	प्राणान्

स्वयंमूल्यनिर्णयरेखा (छात्राणां कृते)

क्रम. सं	पठनप्रवर्तनानि	भागिक्तया/ पूर्णतया कृतम्	कस्य साहाय्येन पूर्णं कृतम्	विशदांशः
१	कथा अवतारिता		१/२/३/४	
२	कथास्तम्भाः क्रमीकृताः		१/२/३/४	
३	सम्भाव्य लिखितः		१/२/३/४	
४	टिप्पणी लिखिता		१/२/३/४	
५	पट्टिका कृता		१/२/३/४	

कस्य साहाय्येन पूर्णं कृतम् -१. अध्यापकस्य, २. सहपाठिनः, ३. पुस्तकस्य, ४. अन्यस्य।

Specimen

१.३ पुरतो भ्रम लोकचक्र

पठनाधिगमाः

- काव्यम् आलपति।
- केरलीयसंस्कृतकृतीः परिचिनोति।
- अनूदितकृतीः परिचिनोति।
- आस्वादनटीकां लिखति।
- पद्यस्य आशयं लिखति।
- काव्यं कविञ्चाधिकृत्य टिप्पणीं लिखति।
- संबोधनप्रथमारूपाणि परिचिनोति।

आधुनिककैरलीकाव्येषु प्रथितं प्रमुखञ्च भवति 'चिन्ताविष्टयाय सीता' नामकं खण्डकाव्यम्। आधुनिके कवित्रये अन्यतमेन एन्. कुमारनाशान् महोदयेन विरचितोऽयं काव्यतल्लजः प्रतिपाद्यविषयेण प्रतिपादनशैल्या च सहृदयानां पीयूषायते।

रामायणे श्रीरामाभिषेकानन्तरमश्वमेधावसरे रामस्य समीपं वाल्मीकिना सह लवकुशौ सम्प्रेष्य सीता आश्रमवाटिकायामुपाविशत्। तदा तस्याः हृदयं चिन्तामथितं बभूव। ताः चिन्ताः खण्डकाव्येऽस्मिन् प्रपञ्चिताः।

काव्यस्यास्य संस्कृतानुवादः सीताविचारलहरीनामकः श्रीमता एन्.गोपालपिल्लामहोदयेन निर्व्यूढोऽस्ति। अस्य अन्तिमभागस्थाः केचन श्लोकाः अत्र समाकलिताः। भूमौ स्वकीयं जन्म सफलं जातमिति निरूप्य विलयप्राप्त्यर्थम् उद्यतायाः सीतादेव्याः आमन्त्रणवचांसि इमानि।

Specimen

पुरतो भ्रम लोकचक्र

विशिखा! निशिता विरम्यतां
क्षतमेयात् स्तिमितं न मे मनः।
पुरतो भ्रम लोकचक्र! मां
त्यज सीतामिह तां हतामहो।।१।।

अन्वयः	**अर्थः**
हे निशिताः	हे तीक्ष्णाः
विशिखाः	शराः
विरम्यताम्	प्रतिनिवृत्यताम्
स्तिमितम्	जडीभूतम्
मे	मम
मनः	अन्तः करणम्
क्षतं	व्रणितम्
न एयात्	न प्राप्नुयात्
(हे) लोकचक्र	हे प्रपञ्चराशे
इह	अत्र
पुरतः	पुरोभागे
भ्रम	भ्रमणं कुरु
हताम्	मृताम् (मृततुल्यामिति यावत्)
ताम्	तादृशीम्
सीतां माम्	सीतानाम्नीं माम्
अहो	हन्त
त्यज।	उपेक्षस्व।

वृत्तम् वियोगिनी।

Specimen

तात्पर्यार्थः

सीतया अनुभूतपूर्वाणि निरन्तरदुःखदायकानि दुष्कर्मफलानि उद्दिश्य तानि प्रति सा वदति - हे तीक्ष्णशराः भवन्तः प्रतिनिवर्तन्ताम्। इतः परं मां क्लेशयितुं भवन्तः न प्रभवन्ति। कठिनानि दुःखानि अनुभूय मम मनसः जडता (विकाररहिता अवस्था) सञ्जाता। तादृशं मनः पुनः दुःखेन क्षतिं न प्राप्नुयात्। एवं मृततुल्यां मां नेतुं लोकचक्रेण प्रयत्नः न कार्यः। सीतां तत्रैव त्यक्त्वा लोकचक्र : (कालः) पुरोगामी भवतु इत्याशयः।

व्याख्या

विशिखा - पृषत्कबाणविशिखाअजिह्मगखगाशुगाः। कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः - इत्यमरः। एयात् - आङ् उपसर्गपूर्वक इण् गतौ विधिलिङ् प प प्र पु ए व। एयात् एयाताम् एयुः। त्यज - त्यज हानौ लोट् प प म ए व। त्यज/त्यजतात् त्यजतम् त्यजत। विरम्यताम्- वि पूर्वक रमु क्रीडायां भावे लोट् प्र पु ए व। हे विशिखाः भवद्भिः विरम्यताम् - भावे प्रयोगः (रम् धातोः अकर्मकत्वात्)। हे विशिखाः भवन्तः विरमन्तु - कर्तरि प्रयोगः।

नहि देहिनि शोभनं भवे-
च्चरितार्थे सति जीवितं पुनः।
सुतरां नटने समापिते
स च रङ्गाद्विरमेत् कुशीलवः।।२।।

नटने सुतरां
समापिते

Specimen

पदच्छेदः भवेच्चरितार्थे- भवेत् + चरितार्थे। रङ्गाद्विरमेत् - रङ्गात् + विरमेत्।

अन्वयः	अर्थः
देहिनि	शरीरिणि
चरितार्थे सति	कृतकृत्ये सति
पुनः	भूयः
जीवितम्	जीवनम्
नहि शोभनम्	नहि उचितम्
भवेत्	भवेत्
नटने	अभिनये
सुतराम्	अतितराम्
समापिते सति	अवसिते सति
स कुशीलवः च	स नटः च
रङ्गात्	वेदिकायाः
विरमेत्।	प्रतिनिवर्तेत।

Specimen

तात्पर्यार्थः कर्मफलानि सर्वाणि अनुभूय कृतकृत्या या भवति तस्याः (सीतायाः) पुनः जीवनेन किमपि न प्रयोजनम्। यथा कश्चन नटः स्वकीयं नटनं सम्यक् समाप्य पुनः वेदिकायां स्थातुं न अर्हति तथा इत्याशयः। पूर्वजन्मनि कृतानां कर्मणां फलानि उपभोक्तुमेव जीवात्मा शरीरं धरति। अतः तदुपभोगानन्तरं शरीरधारणं नोचितम् इति आशयं कुशीलवदृष्टान्तेन समर्थयति।

व्याख्या देहिनि - देहः अस्य अस्ति इति देही तस्मिन्। विरमेत् -वि पूर्वक रमु क्रीडायाम् विधि लिङ् प प्र पु ए व। भवेत् - भू सत्तायां

विधिलिङ् प प्र पु ए व। देहिनि चरितार्थे सति - यदा देही चरितार्थः तदा। नटने समापिते सति - यदा नटनं समापितं तदा। कुशीलवः - शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः। भरत इत्यपि नटाः चारणास्तु कुशीलवाः - इत्यमरः।

इयमस्तु नतिर्ममान्तिमा
दिनसाम्राज्यपते! दिवस्पते!।
कनकांशुशरौघधारिणे
भवते दुष्प्रसहप्रदीप्तये।।३।।

अन्तिमा नतिः अस्तु

पदच्छेदः

नतिर्ममान्तिमा - नतिः + मम + अन्तिमा।

Specimen

अन्वयः	अर्थः
हे दिनसाम्राज्यपते	हे दिनचक्रवर्तिन् (सूर्य)
दिवस्पते	आकाशपते
दुष्प्रसहप्रदीप्तये	अतिशक्तप्रभाववते
कनकांशुशरौघधारिणे	स्वर्णमयरश्मिसमूहधारिणे
भवते	सूर्याय
मम	मदीयः
अन्तिमा	अन्त्यः
नतिः	प्रणामः
अस्तु।	भवतु।

तात्पर्यार्थः

स्वजीवितं कृतकृत्यमिति निश्चित्य स्वयं प्राणान् त्यक्तुम् उद्यता सीता इष्टदेवताः प्रणमति। प्रथमं तावत् स्वपतिकुलदेवतां

सूर्यं सम्बोध्य इयम् उक्तिः। अत्र सूर्यदेवस्य विशेषणानि सूर्यवंशजे राजनि दशरथेऽपि सङ्गतानि। एवं सीता सूर्यदेवं स्वश्वशुरं च युगपद् एव नमति।

व्याख्या

सूर्यपक्षे - दिनसाम्राज्यपते - दिनम् एव साम्राज्यं दिनसाम्राज्यं तस्य पतिः दिनसाम्राज्यपतिः तत् सम्बुद्धौ दिनसाम्राज्यपते । दिवस्पते - दिवः (आकाशस्य) पतिः दिवस्पतिः तत् सम्बुद्धौ दिवस्पते। दुष्प्रसहप्रदीप्तये - दुःखेन प्रसोढुं शक्या प्रदीप्तिः (आतपः) यस्य तस्मै दुष्प्रसहप्रदीप्तये । कनकांशुशरौघधारिणे - कनकसदृशाः अंशवः (रश्मयः) एव शराः, तादृशशराणाम् ओघं धरन् तस्मै कनकांशुशरौघधारिणे। भवते नतिः इत्यस्य भवन्तं तोषयितुं नतिः इत्यर्थः कल्पनीयः।

Specimen

दशरथपक्षे - दिनमिव (विपुलं प्रकाशमानञ्च) साम्राज्यं तस्य पतिः दिनसाम्राज्यपतिः तत् सम्बुद्धौ दिनसाम्राज्यपते। दिवः (स्वर्गस्य - स्वर्गकल्पराज्यस्य) पतिः दिवस्पतिः तत् सम्बुद्धौ दिवस्पते। दुःखेन प्रसोढुं (मर्षितुम्) शक्या प्रदीप्तिः (प्रतापः) यस्य तस्मै दुष्प्रसहप्रदीप्तये। कनकांशवः (सुवर्णरश्मयः) इव वेगवतां शराणाम् ओघं धरन् तस्मै कनकांशुशरौघधारिणे।

मृगाङ्क
ते नमः

सुसिताम्बर! वन्द्य! वृद्ध! भो!
बिसिनीतन्तुमरीचिकैशिक!।
लसितस्मित! चारुचन्द्रिका -
भसितस्नात! मृगाङ्क! ते नमः ।। ४ ।।

अन्वयः	**अर्थः (चन्द्रपक्षे)**
हे सुसिताम्बर	हे शुभ्राकाशस्थित

वन्द्य	वन्दनीय
वृद्ध	आकारेण समृद्ध (पूर्ण)
भो	हे
बिसिनीतन्तुमरीचिकैशिक	मृणालसूत्रवत् किरणयुक्त
लसितस्मित	विलासयुक्तस्मितकारिन्
चारुचन्द्रिकाभसितस्नात	भस्मसदृश्यां चन्द्रिकायां स्नात
मृगाङ्क	मृगचिह्नाङ्कित
ते नमः।	भवते नमः।

तात्पर्यार्थः

चन्द्रं प्रति प्रणामरूपया अनया उक्त्या स्वपितरं जनकमपि प्रणमति सीता।

व्याख्या

चन्द्रपक्षे - सुसिताम्बर - सुसितम् (अतीवशुक्लम्) अम्बरम् (आकाशम्) यस्य तत्सम्बुद्धौ। बिसिनीतन्तुमरीचिकैशिक- बिसिनीतन्तुसदृशाः मरीचयः एव कैशिकं (केशसमूहः) यस्य तत्सम्बुद्धौ। लसितस्मित - लसितं स्मितं यस्य तत्सम्बुद्धौ। चारुचन्द्रिकाभसितस्नात -चारुचन्द्रिका एव भसितं (भस्म) तस्मिन् स्नातः तत्सम्बुद्धौ। चन्द्रिका - चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना इत्यमरः। मृगाङ्क - मृगः (शशः) अङ्के यस्य तत्सम्बुद्धौ। ते नमः - नमश्शब्दयोगे ते(तुभ्यम्) इति चतुर्थी।

जनकपक्षे - सुसिताम्बर - सुसितम् (शुभ्रम्) अम्बरम् (वस्त्रम्) यस्य तत्सम्बुद्धौ। बिसिनीतन्तुमरीचिकैशिक - बिसिनीतन्तुसदृशाः मरीचयः इव कैशिकं यस्य तत्सम्बुद्धौ। चारुचन्द्रिकाभसितस्नात - चारुचन्द्रिका इव भसितं (भस्म) तस्मिन् स्नातः तत्सम्बुद्धौ। मृगाङ्क - मृगः अङ्के यस्य सः मृगाङ्क तत्सम्बुद्धौ।

Specimen

काभिः तमः विदार्यते ?

निजगाः प्रविचार्य दूरतो
गहनं सन्तमसं विदार्य याः।
स्वमहांस्युपदर्शयन्ति नः
शुभताराः भवतीर्नमामि ताः ।। ५।।

पदच्छेदः

स्वमहांस्युपदर्शयन्ति - स्वमहांसि + उपदर्शयन्ति।
भवतीर्नमामि - भवतीः + नमामि।

अन्वयः	**अर्थः**
याः शुभताराः	याः शुभनक्षत्राणि (तपस्विन्यः वा)
निजगाः	स्वकीयाः रश्मयः (वाचः वा)
दूरतः	बहुदूरं यावत्
प्रविचार्य	प्रसार्य
गहनम्	गाढम्
सन्तमसम्	घनान्धकारम्
विदार्य	नाशयित्वा
स्वमहांसि	स्वकीयाः प्रभाः (महत्वं वा)
नः	अस्मान्
उपदर्शयन्ति	प्रदर्शयन्ति
ताः	तादृशीः
भवतीः	ताराः
अहं नमामि।	अहं नमस्करोमि।

तात्पर्यार्थः

याः शुभताराः स्वकीयान् रश्मीन् बहुदूरं प्रसार्य घनान्धकारं नाशयित्वा स्वप्रभाः प्रदर्शयन्ति तादृशीः ताराः अहं नमामि। अत्र नक्षत्राणां प्रणामवचनेन आश्रमस्थाः तपस्विन्यः अपि प्रणम्यन्ते यथा - या

Specimen

आश्रमताराः (तपस्विन्यः) स्वकीयाः वाचः बहुदूरं प्रसार्य अज्ञानरूपम् अन्धकारं नाशयित्वा स्वमहिमानं प्रदर्शयन्ति ताः अहं (सीता) नमामि।

व्याख्या

निजगाः - निजाश्च अमूः गावः निजगावः ताः। गोशब्दस्य स्वर्ग-शर-धेनु-वाक्-वज्र-दिक्-नेत्र-रश्मि-भूमि-जलाद्यर्थाः विद्यन्ते। ओकारान्तः शब्दोऽयं पुंसि स्त्रियां च प्रयुज्यते। सन्तमसम् - सम्/अव/अन्ध पूर्वकस्य तमस् शब्दस्य अकारान्तत्वम्। प्रविचार्य - प्र वि पूर्वक चर् गत्यर्थे भक्षणे च णिचि ल्यप्। उपदर्शयन्ति - उप पूर्वक दृशिर् प्रेक्षणे णिचि प व प्र पु ब व।

इह सायमुषस्सु चान्वहं
वयमाना शबलांशुकानि या।
छदतेऽम्बरवेश्मतोरणं
प्रियसन्ध्ये! भवतीं नमामि ताम्॥६॥

प्रियसन्ध्ये!
भवतीं नमामि

पदच्छेदः

चान्वहम् - च + अन्वहम्।
छदतेऽम्बरवेश्मतोरणं - छदते + अम्बरवेश्मतोरणम्।

अन्वयः	**अर्थः**
या	या सन्ध्या
इह	अत्र
अन्वहम्	प्रतिदिनम्
सायम् उषस्सु च	सायाह्ने प्रभाते च
शबलांशुकानि	नानावर्णान् रश्मीन् (वस्त्राणि च)
वयमाना	रचयन्ती
अम्बरवेश्मतोरणम्	आकाशगृहतोरणम्
छदते	आच्छादयति
तां भवतीं सन्ध्याम्	तादृशीं सन्ध्याम्
अहं नमामि।	अहं नौमि।

Specimen

तात्पर्यार्थः

या सन्ध्या प्रतिदिनं सायं प्रातश्च वर्णशबलान् रश्मीन् रचयन्ती आत्मनः आकाशगृहं तोरणालङ्कृतं करोति तादृशीं सन्ध्यां प्रणमामि। अत्र सन्ध्यादेवीं प्रति प्रणामवचने आश्रमान्तरिक्षस्य साम्यं व्यज्यते। आश्रमपक्षे मुनीनां काषायवस्त्राणि प्रतिदिनं सायं प्रातश्च आश्रमोपान्तस्य तोरणम् इव आचरन्ति।

व्याख्या

शबलांशुकानि - शबलानि च तानि अंशुकानि। अम्बरवेश्मतोरणम् - अम्बरमेव वेश्म अम्बरवेश्म तस्य तोरणम्। अन्वहम् - अहनि अहनि । वयमाना - वेञ् तन्तुसन्ताने इत्यस्य शानजन्तः। छदते - छद अपवारणे लट् आ प्र पु ए व। छदते छदेते छदन्ते।

वियोगः न सम्भवेत्

अथवातिमनोहराद्बहि-
र्जगतो मे विरहो न सम्भवेत्।
अवनौ च तनुर्मनोरथो
मम चैषां सुषमासु लेष्यते।। ७।।

Specimen

पदच्छेदः

अथवातिमनोहरात् - अथवा + अतिमनोहरात्। तनुर्मनोरथः - तनुः + मनोरथः। चैषाम् - च + एषाम्। बहिर्जगतः - बहिः + जगतः। विरहो न - विरहः + न।

अन्वयः	**अर्थः**
अथवा	अथवा
अतिमनोहरात्	अतीवसुन्दरात्
जगतः बहिः	अस्मात् लोकात् बहिः
मे	मम
विरहः	वियोगः

न सम्भवेत्	न भवितुं युक्तम्
मम तनुः	मम शरीरम्
मनोरथः च	इच्छा च
अवनौ	भुवि
एषाम्	भूमिजानाम्
सुषमासु	सौन्दर्येषु
लेष्यते	विलयं प्राप्स्यति।

तात्पर्यार्थः

अन्यथा चिन्त्यते चेत् अतिमनोहरात् अस्मात् लोकात् मम वियोगो नार्हति। मम तनुः मनोरथश्च अस्मिन् लोके विद्यमानेषु सौन्दर्येषु विलयं प्राप्स्यतः। मरणात् परं जीविनां शरीराणि पञ्चभूतेषु विलयं प्राप्नुवन्ति। अतः मरणानन्तरमपि लोकादस्मात् पूर्णवि-योगो न सम्भवति इत्याशयः।

व्याख्या

लेष्यते - लीङ् श्लेषणे लृट् आ प्र पु ए व। जगतः बहिः - बहिश्शब्दयोगे जगतः इति पञ्चमी। मनोरथः - इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः - इत्यमरः।

Specimen

पञ्चभूतांशाः
तत्तद्भूतेषु
लीयन्ते

जनयित्रि! विलोकयाम्यहं
भवतीं मां दधतीं सुवत्सलाम्।
निजमञ्चभुवं समुज्ज्वला-
मुपयान्तीमनघे! वसुन्धरे ! ।। ८।।

पदच्छेदः

विलोकयाम्यहम् - विलोकयामि + अहम्।

अन्वयः	**अर्थः**
हे वसुन्धरे	हे भूमिदेवि
अनघे	पापरहिते (परिशुद्धे)
जनयित्रि	मातः

अहम्	अहम् (सीता)
सुवत्सलाम्	अपत्यप्रणयिनीम्
समुज्ज्वलाम्	अत्यन्तं शोभमानाम्
भवतीम्	भवतीम् (भूमीदेवीम्)
मां दधतीम्	मां (सीतां) धारणं कुर्वतीम्
निजमञ्चभुवम्	स्वकीयम् आस्थानमञ्चम् (विश्रमस्थानम्)
उपयान्तीम्	उपगच्छन्तीम्
विलोकयामि।	पश्यामि।

तात्पर्यार्थः

हे मातः! अपत्यप्रणयिनि! भूमिदेवि! माता पुत्रिकाम् आदाय इव मां स्वीकृत्य भवत्याः मञ्चं प्रति नयन्तीम् अहम् उत्पश्यामि। भूमिदेवी तां स्वकीयं मञ्चं (शवमञ्चं) नयतीति सीता सम्भावयति। स्वच्छन्दमृत्यूनां योगिवर्याणां समाधिरीतिः अत्र सूच्यते। प्राणविलयानन्तरं शरीरघटकाः पञ्चभूतांशाः तत्तद्भूतेषु लीयन्ते इति विश्वासः।

Specimen

व्याख्या

वसुन्धरे - वसून् धरतीति वसुन्धरा तत्सम्बुद्धौ। अनघे - न अघमस्यास्तीति अनघा तत्सम्बुद्धौ। निजमञ्चभुवम् - निजः मञ्च एव भूः ताम्। मञ्चः - पल्यङ्कः, पर्यङ्कः, खट्वा। दधतीम् - डुधाञ् धारणपोषणयोः इत्यस्य शत्रन्ते स्त्री। दधती दधत्यौ दधत्यः।

पठनप्रवर्तनानि

- तालव्यसमन्वितं श्लोकम् आलपत।
- श्लोकानाम् आशयं स्ववाक्यैः संगृह्य लिखत।

- इष्टतमं श्लोकं चित्वा टिप्पणीं लिखत।
- अत्रत्य सीतायाः चिन्ता स्त्रीपक्षे दृष्ट्वा चर्चां कुरुत। चर्चा सूचकाः - समूहे स्त्रीणां स्थानम्, स्त्रीणां चिन्तारीतिः, दृश्यमानाः आचारक्रमाः, स्ववातावरणं प्रति तस्याः आबद्धता।
- कैरलीतः संस्कृतानुवादसन्दर्भे दृश्यमाने भाषासाम्यवैषम्ये इति विषये पुरतो भ्रम लोकचक्र इति काव्यभागमाधारीकृत्य संगोष्ठीं चालयत।
- सम्बोधनप्रथमायाः उदाहरणानि पाठभागात् समाहृत्य लिखत।

Specimen

स्वयंमूल्यनिर्णयरेखा (छात्राणां कृते)

क्रम. सं	पठनप्रवर्तनानि	भागिकतया/ पूर्णतया कृतम्	कस्य साहाय्येन पूर्णं कृतम्	विशदांशः
१	श्लोकाः आलपिताः		१/२/३/४	
२	आशयः लिखितः		१/२/३/४	
३	टिप्पणी लिखिता		१/२/३/४	
४	सीतायाः विचारधाराः स्ववाक्यैः लिखिताः		१/२/३/४	
५	संगोष्ठी चालिता		१/२/३/४	
६	संबोधनप्रथमारूपाणि समाहृतानि		१/२/३/४	

कस्य साहाय्येन पूर्णं कृतम् -१. अध्यापकस्य, २. सहपाठिनः, ३. पुस्तकस्य, ४. अन्यस्य।

संगच्छध्वं संवदध्वं संवो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथापूर्वे संजानाना उपासते।।

Specimen